

ՀԱՆՈՒՔ ՓԱՓԱԳՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԻԼԽԱՆԱԿԱՆ ՅԱՌԼԻՂՆԵՐ

1ա
79

Վերջին ժամանակներս միջին դարերի պատմությամբ զբաղվող արևելա-
դեաների մտա հատուկ հետաքրքրություն է նկատվում Արևմտյան իլխանու-
թյան վարչատնտեսական կառուցվածքի, պետական-հարկային սխեմայի և
հատկապես Մեծ դիվանում գործող հաշվապահության և գրասենյակային գրա-
դրությունների կամ դիվանագրության (դիվլոմատիկա) պատմության նկատ-
մամբ: Ուշագրավ է հատկապես, որ պատմական ծավալուն երկասիրություննե-
րից բացի, որոնք առավել կամ նվազ չափով գիտական մշակման են ենթարկ-
ված և այսօր հրատարակի վրա կան դրանցից մի քանիսի քննական հրատա-
րակությունները, մեծ ուշադրություն է ցուցաբերվում պետական ֆինանսների
և իլխանությանը ենթակա ընդարձակ երկրամասերի անառական պատմության
համար բացառիկ նշանակություն ունեցող գործնական ձեռնարկների (ոխապե-
ներ) և նամականիների (մունշա՛աթ) կամ առանձին պետական ֆինանսական
բարձրատիճան պաշտոնյաների թողած գիվանական նյութերի (մուքաթիրաթ)
վերաբերմամբ:

Այս կարգի սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ առաջինը սկսել է
զբաղվել ուսա արևելագետ Վ. Գ. Տիգինհատուզներ, որը անցյալ դարի վերջե-
րին Վիեննայի արքունի ձեռագրատանը հայտնաբերեց XIV դարի մատենագիր
Մուհամմադ Իրն-Հինդուշահ Նախշևանիի գրչին պատկանող և «Մասթուր-ալ-
բյաթիր ֆի թա՛լին-ալ-մարաթիր» խորագիրը կրող հետաքրքիր նամականին:
Այնուհետև նա Փարիզում ու Լեյդենում գտավ նույն դրքի երկու այլ գրչագրեր
և կազմեց այդ աղբյուրի գիտական բնագիրը, որը սակայն մինչև օրս էլ ձե-
ռագիր վիճակում գտնվում է ՍՍՌՄ ԳԱ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի
Լենինգրադի բաժանմունքում պահվող նրա անձնական արխիվում¹:

Մանդոլների տիրապետության վաղ շրջանին է վերաբերում XIII դարի
անվանի գիտնական առաջադեմ-մաթեմատիկոս և պետական գործիչ Նասիր-
էդ-դին Քուսիի կազմած պետական ֆինանսների մասին աշխատությունը,
որի գիտական բնագիրը Մ. Մինովիի և Վ. Մինորսկու աշխատասիրությամբ
յույս է տեսել 1940 թվականին²: Թեև այս աղբյուրում նկատի է առնված սել-
ջուկյան շրջանի վարչական բաժանումն ու պետական ֆինանսների կառավար-
ման կարգը, սակայն ձեռնարկն ինքնին նախատեսված է որպես ուղեցույց նոր
կազմավորվող մանդոլական պետության համար:

¹ См Ленинградское отд. ИНА, архив Тизенгаузена В. Г., ф. 52, кр. 15.
«Մասթուր-ալ-բյաթիր»-ի քննական բնագիրը մի քանի նորահայտ ձեռագրերի համեմա-
տությամբ այժմ հրատարակության է պատրաստում պրոֆ. Ա. Ա. Ալի-Ջադևն:

² M. Minovi and V. Minorsky, Nasit ad-din Tusi on finance, BSOS, vol.
X, part 3, 1940.

Առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում իլխանության վերջին շրջանին վերաբերող այն մի քանի ֆինանսական-հաշվապահական ձեռնարկները, որոնց բնագրերի ֆուտու-պատձենները (ֆաբրիմիլի) հրատարակել է թուրք պատմաբան-տնտեսագետ Ա. Զ. Վելիդի-Քոզանը: Այդ բնագրերից մեկը Արդուլլա իբն-Մուհամմադ իբն-Քիա ալ-Մադանդարանիի թողած սևադրուբյան հիման վրա 1362—63 թթ. կազմված «Ռիսալե-յե ֆալարիյյե» խորագիրը կրող արժեքավոր բնագիրն է, որի վերծանված տեքստը 1952 թ. հրատարակել է գերմանացի արևելագետ Վալտեր Հինցը³:

Վ. Հինցի այս հրատարակության առաջարկում համառոտ տեղեկություններ են արված թուրք գիտնականի վերոհիշյալ հայտնագործությունների և նրանց նախնական հրատարակությունների մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների իլխանության շրջանում կազմված նման ֆինանսական-հաշվապահական ձեռնարկներից հնագույնը եղել է Ֆալար-Ալա-յե Քարրիզիի կազմած «Կանուն-աս-սա՛ադաթ»-ը, որի բնագիրը մեզ չի հասել կամ գեոսե չի հայտնաբերված: Սակայն նույն հեղինակը վելիդ Սա՛դ-էդ-դին Մավնզիի հանձնարարությամբ 1307 թ. կազմել է «Սա՛ադեթ-նամե» վերնագրով մի այլ ձեռնարկ, որի մի զբոյգագիր օրինակը ներկայումս պահվում է Ստամբուլի ձեռագրատանը: Մյուս առկա արժեքավոր աղբյուրը դա Կանիալում գտնված «Ջամե՛-ուլ-հեսար» վերնագրով բնագիրն է, որը ոչ այլ ինչ է քան 1337—38 թթ. իլխանական պետություն ընդհանուր հարկային եկամուտների «եղևտից մայր մատյանը»⁴:

Այս վերջին աղբյուրից բացի, որ գիվանական հաշվապահության մայր մատյանի սոսկ մի ընդօրինակությունն է միայն, վերոհիշյալ մյուս, գլխավորաբար ուսուցողական նպատակներով կազմված ձեռնարկները (սիսալեներ) գրված են հին-իշխանության վերացման և նորի հիմնադրմանը զուգահեռ ժամանակաշրջանում: Ինչպես վերը տեսանք, այդպիսին է Նասիր-էդ-դին Քուսիի գիրքը, որը վերաբերում է մոնղոլական տերության սկզբնավորման շրջանին «Ռիսալե-յե ֆալարիյյե», որը գրված է իլխանության բարձրագույն Ջելայիրյանների իշխանության գլուխ անցնելու ժամանակաշրջանում, մտավորապես այդպիսին է նաև «Սա՛ադեթ-նամե», որը վերաբերում է Ղազանխանի վերանորոգչական և պետական-վարչական օրդանների վերականգնման ժամանակաշրջանին: Նույնպիսի երևույթ էր նաև Մուհամմադ իբն-Հինդուշահի, մեզ ծանոթ, «Նամականիի» երևան գալը Ջելայիրյանների իշխանության սկզբնավորման շրջանում: Հասկանալի է, որ նման ձեռնարկներ և ուսուցողական նպատակներ հետադիմ աշխատություններ գրվել են նաև հետագայում, ինչպիսիք են օրինակ Ալի Շիրազիի «Շամս-ու-սալա» և Շարաֆ-էդ-դին Ֆալլիի «Քահր-ու-սալա» թեյմուրյանների վաղ շրջանին վերաբերող նորահայտ բնագրերը⁵ և կամ Սեֆյան հարստության բարձունքից հետո Սոլահանում կազմված «Քադրիրաթ-ալ-մուլուք»-ը, որն այս կարգի սկզբնաղբյուրների դասական օրինակներից մեկը կարող է համարվել⁶:

Ինչնին հասկանալի է, որ վերոհիշյալ բոլոր ձեռնարկներն էլ պատմական

³ Walther Hinz, Die Resälä-ye Falaktyyā des 'Abdollah ibn-Mohammad ibn-Kiyā al-Māzandarāni, Wiesbaden, 1952.

⁴ Նույն տեղում, Առաջարկ, էջ 2:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ V. Minorsky, Tadhkirat al-mulūk, a Manual of Safavid administration, London, 1943.

տարրեր ժամանակներում միեկնույն նպատակն են հետապնդել. նպատակ, որ պետք է նոր իշխանություն օրոք հաշվի առնելի հնուց եկող փորձը և փոխանցելով այն արքունի գիվանատանը և վարչամտնական օրգաններում նոր առաջ քաշված և գրասենյակային ու հաշվապահական բնթացիկ օրենքներին անտեղյակ պաշտոնյաներին, օգնել նրանց ընդունված կարգով շարունակելու և վարելու նախորդ իշխանությունից ժառանգություն ստացած պետական-ֆինանսական ապարատը:

Պետք է ասել սակայն, որ պաշտոնական գրագրությունների վերաբերյալ նյութերը համեմատաբար ավելի սակավ են: Բուն իլխանական տիրապետության շրջանի պաշտոնական վավերագրերի՝ հրովարտականների կամ յառիղների մասին մեր տեղեկությունները հիմնականում սահմանափակվում են պատմական ծավալուն երկասիրությունների մեջ պահպանված աղբատիկ ավյալներով: Որպես հավաստի սկզբնաղբյուրներ գիտական լայն շրջանառության են արժանացել օրինակ Ղազան-խանի շուրջ մի տասնյակ յառիղների պատճենները կամ նրանց համառոտ շարադրանքները, որոնք մեջ են բերված Ֆաղուլլահ Ռաշիդ-էդ-դինի «Չամէլ-ուլ-թավարիխ»-ի Գ հատորում⁷: Հատ ու կենտ յառիղների ոչ լրիվ բնագրեր պահպանվել են մզկիթների կամ այլ հասարակական շինությունների վրա կատարված վիճակագր արձանագրություններում⁸: Իլխանության շրջանի վավերագրային աղբյուրների մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում Ռաշիդ-էդ-դինի անձնական նամակները, որոնք «Մուքաթթերաթ-ե Ռաշիդի» ընդհանուր խորագրով լույս է ընծայել Խան-Բահադուր Մուհամմադ Շաֆին⁹: Հիմնականում սրանք են շուրջ 80 տարվա իլխանական տիրապետության շրջանի վիթխարի գիվանական գրագրությունից մեկ հասած մատենագրական փշրանքները:

Գծվար չէ նկատել, որ պատմական սկզբնաղբյուրների պատկառանք ներշնչող հսկայական գրականության հետ համեմատած, շափաղանց աղբատիկ է իլխանական վավերագրական գրականությունը: Ահա թե ինչու աղբյուրագետները համարյա միաբերան նշում են, որ Մեծ դիվանի կողմից հրապարակվող բոլոր տեսակի հրովարտականների ու հրամանագրերի (հօրմեր, յառիղներ, ալթամդաներ, ալթունթամդաներ և այլն), ինչպես նաև այլ կարգի պաշտոնական ու կիսապաշտոնական գրությունների մասին, համեմատաբար ավելի մանրամասն և անմիջական պատկերացում է տալիս Մուհամմադ իրն-Հինդուշահի «Դասթուր-ալ-բյաթիր»-ը, որը թեև կազմված է ավելի ուշ, Ջելայիրյան Սուլթան Ուլեյի օրոք (1356—1374), սակայն, որքանով որ նրա հեղինակը ժա-

⁷ Фазлуллах Рашид-ад-дин. Джами-ат-таварих, том III, составитель научно-критического текста на персидском языке Абдул-Керим Алиоглы Али-Заде, Баку, 1957, էջ 426—446, 466—477, 495—500, 510—517.

⁸ В. Бартольд, Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, СПб, 1911, А. А. Али-Заде. К истории феодальных отношений в Азербайджане в XIII—XIV вв., «Сборник статей по истории Азербайджана», выпуск 1, Баку, 1949, էջ 126.

⁹ Letters of Rashid-ad-din Fadl Allah, Persian text, edited by Khan Bahadur Nohammad Shafi', Pandjab Universty oriental publications № 7, Lahor, 1947. ՍՍՌ-ԽԽ Ատրաշի ժողովուրդների ինտախառնարկ կենտրոնի բաժանմունքի ձեռագրատանը կա Ռաշիդ-էդ-դինի նամակների մի գրչաղիր օրինակ «Մուշաթթ-ե Ռաշիդի» վերնաղբով, գրանցված D—938 համարի տակ: Ռաշիդ-էդ-դինի նամակների վավերականությունը մասին տե՛ս И. П. Петрушевский, К вопросу о подлинности переписки Рашид-ад-дина, Вестник Ленинградского университета, 1943, № 9.

մանակին եղել է իլխան Աբու-Սալիբի դիվանատան բարտուղարներից, ապա կարելի է շկասկածել, որ զբոսում մեջ բերված օրինակները հիմնականում վերաբերում են իլխանության վերջին շրջանին: Դրանք խմբավորված են երկու սավար մասերում, որոնցից առաջինում ամփոփված են իլխանների կողմից այլ երկրների վեհապետներին զրվող, ինչպես նաև էմիրների և պետական գինեխորական, կրոնական և այլ բարձրաստիճան անձնավորությունների միջև ամենաապրեր առիթներով փոխանակվող գրությունների՝ փորձնական տեսակներ, իսկ երկրորդում պետական բարձրաստիճան պաշտոններով ղեկավարված բազմաթիվ և բազմազան թագավորական հրովարտական և հրամանագրերի տարրեր օրինակներ: Առանձին գլուխներում և ենթագլուխներում դասավորված են պետական, գինեխորական և հոգևորական բարձր պաշտոններում նշանակման կամ հեռացման, իկթաների, մուաֆուլյան և ֆեոդալական այլ շնորհումների, ինչպես նաև երկրի ներքին կյանքի հետ առնչվող տարրեր հարցերի վերաբերյալ որոշակի կարգադրություններ պարունակող բազմաթիվ հորմեր և յաւլիղներ:

Սակայն, «Գասիուր-ալ-բյաթիր»-ը որոշ գաղափար է տալիս միայն նշված պաշտոնական գրադրության տարրեր ձևերի, նրանց լեզվի և տերմինաբանության, օգտագործվող տիտղոսների և տրաֆարետային բնույթի այլ մանրամասնությունների մասին: Հանդիսանալով գրության դասական օրինակների, կամ, լավագույն դեպքում, անվավեր պատահական վավերագրերի պատճենների փորձնական-ուսուցողական բնույթի մի ժողովածու, այն չի կարող բավարարել պարսկական դիվանագրության իլխանական շրջանի պատմությանը զբաղվող մասնագետների աճող հարցասիրությանը:

Պատմագիտությանը օժանդակող այս կարևոր բնագավառի ուսումնասիրության համար միշտ էլ առավել հավաստի և անփոխարինելի աղբյուրներ են հանդիսացել տարրեր ժամանակաշրջաններից պահպանված պատմական-պաշտոնական փաստաթղթերի բնագրերը: Միայն վավերագրերի բնագիր օրինակներն են, որ ճշգրիտ և լիակատար պատկերացում են տալիս դիվանական պաշտոնական գրադրության, ինչպես բովանդակության, այնպես նաև շարադրման եղանակների ու գրչության, տվյալ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ առանձնահատկությունների մասին:

Այս տեսակետից պետք է ասել, որ անհամեմատ ավելի առատ նյութ է պահպանված Աեֆյան հարստության ժամանակաշրջանից: Միայն ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր Հին ձեռագրերի գիտա-հետազոտական ինստիտուտ — «Մատենադարանում» պահվող սեֆյան շահերի հրովարտական թիվը հասնում է 300-ի, որոնցից առաջին հրատարակված են 52-ը¹⁰: Վրացական ՍՍՌ արխիվային ֆոնդերում ևս կան մեծ թվով սեֆյան պաշտոնական վավերագրեր, որոնց մի մասը ծանոթ է արդեն մասնագետներին Մ. Խուրուաչի և Վ. Փուխուրիձեի հրատարակություններով¹¹: Գերմանացի արևելագետ Հերբերտ

¹⁰ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը (այսուհետև ՄՊՎ), 1, Հրովարտական, կազմեց Հ. Գ. Փափաղյան, պրակ II (ժԵ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1956, Վավ. 9—19 և 22, պրակ P (1601—1650 թթ), Երևան, 1959, Վավ. 1—13, 15, 17—33, 35, 37—43:

¹¹ Յաչար ԵՄԵՄԱ, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, I, თბილისი, 1949, Վավ. 1—10, 13, 16, 17, 19—24, 26—28, 30, ვ. ლ. ფუფუროიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსავაგებში, წიგნი I, ნაკვეთი 1, თბილისი, 1961, Վավ. 1—34: წიგნი I, ნაკვეთი 2, თბილისი, 1962, Վավ. 1—5:

Բուսսեի աշխատասիրությունը առանձին գրքով հրատարակվել էն Բրիտանական թանգարանի 17, Քեհրանի տարրեր ձեռագրատաների 5 և Ստամբուլի ձեռագրատան 1 (ընդհանուր թվով 23) հրովարտակներ, որոնցից 19-ը հրատարակված են XVI—XVIII դդ. սեֆյան շահերի կողմից¹²: Հ. Բուսսեն իր աշխատակարար աշխատության մեջ մանրամասն տեղեկություններ է տալիս արտասահմանյան թանգարանների և ձեռագրատաների, ինչպես նաև մասնավոր անձանց մոտ առկա վավերագրային ժողովածուների և մի քանի ուշագրավ հրատարակությունների մասին¹³:

Ավելորդ է նշել, որ սեֆեկներին հաջորդող տիրակալների, նազիր-շահի և նրա հաջորդների, ինչպես նաև դաշարների տիրապետության շրջանի վավերագրերը նույնպես բավական առատ են: Վրացական ֆոնդերի առանձին նմուշներ հրատարակված են Յու. Մառի և Մ. Խուրբուայի կազմած ժողովածուներում¹⁴: Մատենադարանում պահվող նազիրյան և դաշարյան շրջանի բազմաթիվ հրովարտակները (ֆարմաններ և հոքմեր) ժամանակագրական կարգով լույս կաեսնեն «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի հետագա սրահներում:

Հազվագյուտ են հատկապես Սեֆեկներին նախորդող Աղ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու սուլթանների ու փառիշահների հրովարտակների բնագրերը: Եթե ավելի քան 200 տարվա Սեֆյան տիրապետության շրջանից մեկ հասած մեծաքանակ դիվանական նյութերից, նշված ժողովածուների և առանձին հոգվածների միջոցով արդեն իսկ գիտական լայն ճանաչում են գտել շուրջ 180 հրովարտակ, ապա ամբողջ XV դարի թուրքմենական շրջանից առ այսօր արևելագիտությանը տարրեր հրատարակություններով հայտնի են միայն 20 հրովարտակների բնագրեր:

Մինչև 1938 թ. հրովարտակների ոչ մի բնագիր հրատարակության չէր արժանացել: Հայտնի էին միայն միջնադարյան պատմիչների կողմից կատարված երկու բնօրինակություններ: Գրանցից առաջինը Կարա-կոյունլու Ամիր-Յուսուֆի կողմից 1417 թ. Բաղնիշի Ամիր-Շամս-էղ-գինին արված սուլուղալական հրովարտակի բնօրինակությունն էր Շարաֆ-խան Բիբլիսիի «Շարաֆնամե»-ի և հատորում¹⁵, իսկ երկրորդը Աղ-կոյունլու Յաղուր-փառիշահի 1488 թ. Շիրազի Մանսուրիյե մզկիթին արված մի այլ սուլուղալական հրովարտակի մեջբերումը Հասան Ֆասայիի «Ֆարսնամե-յե նասերի» աշխատության էջերում¹⁶: Սակայն ահա նշված թվականին պրոֆ. Վ. Մինորսկու աշխատասիրու-

¹² Heribert Busse, Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen, Kairo, 1959, գլոխ. 5—23:

¹³ H. Busse, նշված աշխատությունը, էջ 3—4, 13—14:

¹⁴ Передняя Азия в документах (Серия памяти Ю. Н. Марра), кн. I. Нахичеванские рукописные документы XVII—XIX вв., перевод и комментарии К. И. Смирнова и Дж. Гаибова, под редакцией доктора Ю. Н. Марра, Тбилиси, 1936, գլոխ. 1—2, 8—9, 12—14, 16, 19, 21: ծ. Նշեմք, նշված աշխատությունը, գլոխ. 32, 37, 39, 41—43, 46—49. XVI—XVIII դդ. պարսկական դիպլոմատիայի ու սուլթանատիայի համար արժեքավոր են նաև Քարթլի-Կախեթի վայրների երկլեզվյան (գրացերեն, պարսկերեն) հրամանագրերը, որոնք առանձին ժողովածուով հրատարակել է Վ. Ս. Փոլոսովսկին, տե՛ս Քարտուլ-Կախեթի օստրոտուրկոսկի և լեզվաբանական հարցեր, Երևան, 1955:

¹⁵ Schéref-nameh ou histoire des Kourdes, par Schéref, prince de Bidlis, publiée par V. Veliaminof-Zernof, SPb, 1860, հ. Ա, պարսկ. բնագիր էջ 376—378:

¹⁶ Հասան Ֆասայի, նշված աշխատության Քեհրանի 1318 (1895 թ.) վիճարկ հրատ., էջ 81—82:

Յլամբ լույս է տեսնում Աղ-կոյունլու Ջհանգիրի որդի Կասրմի կողմից հիշք. 903 (1498) թ. Գիարբեքի իզիլի շրջանի Խսրանդար-բեկին շնորհված սոյուր-զալի հրովարտակի բնագիրը, անդերևն թարգմանությունը և հարուստ ծանոթագրություններով¹⁷: Այս հրատարակությունը իր հմուտ վերծանությունը և գիտական բարձր մակարդակով կատարված բաղմակողմանի ուսումնասիրությունը, ամուր հիմք հանդիսացավ հետագա նոր ուսումնասիրությունների և հատկապես նոր բնագրերի հայտնաբերման ու հրատարակության համար:

Աղ-կոյունլու Կասրմի հրովարտակը պարսկական գիտյումափիկալի համար բնորոշ իր բուրք հատկանիշներով և շափազանց հետաքրքիր և հարուստ բովանդակությամբ, մեծ շափով նույնպես XV դարի խառն ու սկզբնադրյունների տեսակետից ամուր ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը: Մյուս կողմից Վ. Մինորսկայս հետազոտությունը եկավ ավելի քան ամրապնդելու մասնագետների այն տեսակետը, որ նման գիվանական-պաշտոնական վավերագրերը, որպես պատմական սկզբնադրյուններ, շատ ավելի արժանահավատ նյութ կարող են մատակարարել պատմաբաններին, և հանդիսանալով իշխանության կողմից հրատարակված, օրենքի ուժ ունեցող փաստաթղթեր, ավելի հավաստի են քան այս կամ այն բռնակալին կամ ֆեոդալ-իշխանավորին ծառայագրված պալատական պատմիչների թողած և բազում ավելորդարանություններով ու ներքողագրությամբ ծանրաբեռնված պատմագրական ու ժամանակագրական երկերը:

Պետք է ասել սակայն, որ այս հրատարակումից հետո, XV դարի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվողներին վիճակվեց սպասել բավական երկար ժամանակ, մինչև որ 17 տարվա ընդմիջումից հետո, 1955—1956 թթ. ընթացքում միանգամից լույս տեսան թուրքմեն տիրակալների նորահայտ 12 հրովարտակներ: Դրանցից 5-ը հրատարակված են ֆրանսիացի արևելագետ ժան Օրենի «Archives persanes commentées» ընդհանուր վերնագրի տակ գետնադրված երկու սուանձին հոդվածներին առնչված¹⁸, իսկ 7-ը «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի Ա պրակում¹⁹:

Ժ. Օրենի լույս բնծայած հրովարտակներից մեկը հրատարակված է Կարակոյունլու Սուլթան Ջհանշահի կողմից 1463 թ., երկուսը Աղ-կոյունլու Ռուստամ փաղիշահի 1495 և 1496 թթ. հրովարտակներն են, մեկը 1497 թ. Աղ-կոյունլու Ահմադի մեկ հայտնի եզակի հրովարտակն է, իսկ վերջինը Աղ-կոյունլու Մուհամմադի 1498—1499 թթ. կարճատև իշխանության շրջանից պահպանված միակ սոյուրզալական հրովարտակը:

¹⁷ V. Minorsky, A Soyürghal of Qasim b. Aq-qoyunlu 903/1498, BSOS—IX (1937—39), էջ 926—960: Այս արժեքավոր հրատարակության հետ համարյա միաժամանակ Ստամբուլի Թոփկափի-սարայի թանգարանի տնօրենությունը հրատարակությամբ լույս տեսած մի ժողովածուում աղագրվում է 1472 թ. Աղ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի կողմից Փիր-Ահմադ Կարաման-օղլուն արված հրովարտակի լուսանկարային պատճենը, ասանց բնագրի վերծանության ու թարգմանության (տե՛ս Arşiv Kılavuzu, I, վավ. 6, Ստամբուլ, 1938):

¹⁸ Jean Aubin, Note sur quelques documents Aq-qoyunlu (Archives persanes commentées, 1), Melanges Louis Massignon I, Damas, 1956, էջ 6, 126, 132. Note préliminaire sur les archives du Takya du Tehima-Rud (Archives persanes commentées, 2), Teheran, 1955, էջ 5, 7:

¹⁹ ՄՊՎ, Հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 1—7:

Մասննադարանի վավերագրերի մեջ կան Կարա-կոյունլուների 4 հրովարտակներ (ընդամենը լույս է տեսել 6 հրովարտակ), որոնցից 2-ը տրված են սուլթան Ջհանշահի կողմից. մեկը անթվական²⁰, իսկ մյուսը հիշք. 853 (1449) թ.²¹, որը և հանդիսանում է մեզ հասած թվական կրող թուրքմենական հնագույն հրովարտակը, երրորդը Ջհանշահի կնոջ Բեգում-խաթունի հիշք. 866 (1462) թ. հրովարտակն է տրված Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին²², որ հրապարակված է նախկինում Սուլթան Ջհանշահի կողմից տրված հրովարտակի հիման վրա: Այստեղ համարյա ամբողջությամբ մեջ է բերված այդ հրովարտակը, որն իր հերթին հրապարակված լինելով Ջելայիրյան Շեյխ-Ուլեյսի կողմից տրված մի այլ հրովարտակի հիման վրա, բովանդակում է նաև այդ հրովարտակի հիմնական մասը: Եվ վերջապես շրրորդը Ջհանշահի որդու՝ Հասան-Ալիի 7—8 ամիս տևած կարճատև աիրապետության շրջանից մեզ հասած հիշք. 872 (1468) թ. միակ հրովարտակն է, տրված Տաթևի և Վաղարշի վանքերի առաջնորդ Շմավոն և Ստեփանոս վարդապետներին²³:

Ազ-կոյունլուների 3 հրովարտակներից մեկը Ուզուն-Հասանի 1472 թ. հրովարտակն է տրված Գարաշամբի Ս. Ստեփանոս նախավկայի վանքին²⁴: Երկրորդը Յաղուբ-փաղիշահի 1487 թ. Գանձասարի Շմավոն կաթողիկոսի անունով հրապարակված հրովարտակն է²⁵, իսկ վերջինը խիստ համատար բովանդակությամբ 1493 թ. Ռուստամ փաղիշահի կողմից տրված մի հրովարտակ է²⁶, որով վերջինս էջմիածնի Սարգիս կաթողիկոսին դրուշացնում է օտնձգություններ շահել Մակվի Թաղեսու Առաքյալի վանքի նկատմամբ:

Թուրքմենական մյուս նորահայտ վավերագրերը Հ. Բուսսեի 1959 թ. Կահիրեում հրատարակած, մեզ ծանոթ աշխատության մեջ գետեղված Ջհանշահի 1453, Ուզուն-Հասանի 1471, Յաղուբ-փաղիշահի 1479 և Ալվանդի 1499 թթ. ընդարձակ և բովանդակալից հրովարտակներն են:

Ջհանշահի այս հրովարտակը վերաբերում է Հին Ջուղայից գանձվող սլետական հարկերին, որոնք տրված են եղել Շեյխ-Գարաիին որպես սոչուրդալ²⁷: Ուզուն-Հասանի հրովարտակով Թավրիզի Ռուզեկաթի շրջանում գանձվող Անբաղ կոչվող վաչրի սլետական հարկերը որպես սոչուրդալ շնորհվում են բարձրաստիճան հոգևորական Սեյիդ Արդ-ուլ-Ղաֆիթարին²⁸, իսկ Յաղուբի և Ալվանդի ընդարձակ հրովարտակները, կրկնելով միմյանց, հաստատում են Ղումի Աիթթի-Յաթիմայի մուսուլմանական սրբավայրի վակֆային իրավունքները և

20 ՄՊՎ, Հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 2:

21 Նույն տեղում, վավ. 1:

22 Նույն տեղում, վավ. 3:

23 Նույն տեղում, վավ. 4:

24 Նույն տեղում, վավ. 5:

25 Նույն տեղում, վավ. 6:

26 Նույն տեղում, վավ. 7:

27 Այս վավերագիրը պատկանում է Սամբուլի Թոփկաթի-Սարալի թանգարանին և գրանցված է E. 11412 համարի տակ:

28 Վավերագրի բնագիրը գանձվում է Թեհրանի Խան-Մալեբ գրատանը, ֆոտոպատճենը լույս է տեսել 1938 թ. «Ասար-և Իրան» մոնոգրամով Գ հատորում, էջ 203—206:

որոշում դրանցից օգտվելու կարգը, որը նախապես հաստատված է եղել Լանկ-Քեմուրի, Շահրուխի, Ջհանշահի և այլ իշխանավորների կողմից²⁹:

Նույն թվականին մի այլ գերմանացի իրանագետ՝ Հանս Ռոսերա-Ռոմերը Մոսուլում հայտնաբերեց Ազ-կոյունլու Ռուստամ փաղիշահի հիշք. 902 (1497) թ. Իրաքի Իրբիլի շրջանի հոգևորականներից Սեյիդ Սիրաշ-էդ-դին Ղասեմին շնորհված մուաֆուժյան հրովարտակր: Հ. Ռոմերը հավանական է գտնում, որ այն եղել է Ռուստամ փաղիշահի կողմից հրատարակված վերջին հրովարտակր³⁰:

Այսպիսով, առ այսօր գիտական հրատարակության արժանացած թուրքմենական հրովարտակների մեջ կան՝ Կարա-կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի 4, նրա կնոջ Բեգում-խաթունի 1, որդու Հասան-Ալիի 1, Ազ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի 3, Յադուբ փաղիշահի 3, Ռուստամի 4, Ահմադի 1, Ղասեմի 1, Ալվանդի 2 և Մուհամմադի 1, մեծ մասամբ սոյուրդայների կամ մուաֆուժյան հարցերի աննշույթյամբ հրատարակված հրովարտակները:

Սակայն ինչպես վերը համառոտակի ասվեց, միանգամայն այլ է իլխանական շրջանին և բնդհանրապես XIV դարին վերաբերող վավերագրային գրականության պատկերը:

Հ. Ռուսեն իր աշխատության մեջ բնդհանուր ակնարկ նետելով իսլամական դիպլոմատիկայի պատմության վրա, հիշատակում է իլխանների կողմից հրատարակված սահմանափակ թվով մոնղոլերեն հրովարտակների կամ յաուլիդների մի քանի հրատարակություններ, որոնց բնագրերը պահվում են Քեհրանի, Վատիկանի և արտասահմանյան այլ թանգարաններում³¹: Հայանի է սակայն, որ իլխանների օրոք դիվանական մատյանները, ինչպես նաև պատմական բոլոր տեսակի գրությունները, մեծ մասամբ գրվել են պարսկերեն: Այդ են վկայում ինչպես Ռաշիդ-էդ-դինի կողմից վկայակոչված, այնպես նաև վիմադիր արձանագրությունների ձևով պահպանված մի քանի յաուլիդները պատճենները: Աշխատության ներածական մասը գրելիս Հ. Ռուսեն ձևաքիտակ է ունեցել մինչև 1959 թ. լույս տեսած պարսկերեն վավերագրերի բոլոր հրատարակությունները³²: Ուշագրավ է, որ նրա օգտագործած վավերագրերի բնագրերի ցանկում³³ հնագույն վավերագրերը հանդիսանում է Կարա-կոյունլու Սուլթան-Ջհանշահի հիշք. 853 (1449) թ. հրովարտակը³⁴:

²⁹ Վավերագրերը պահանում են Բրիտանական թանգարանին և գրանցված են Or. 4934—I և II համարների տակ:

³⁰ Hans Robert Roemer, Le dernier firman de Rustam-Bahadur Aq-qoyunlu?, Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale, 1960, t. LIX, էջ 273—287:

³¹ Թվարկված են հետևյալ կարևոր հրատարակությունները. Le documents mongols du musée de Teheran, «Ասար-ե Իրան», մասն Ա, էջ 37—44: Այստեղ ապագրված ֆուտուատճենները վերձանել և ուսումնասիրության ու թարգմանության հրատարակել է Ֆ. Վ. Քլիֆոր. The mongolian Documents in the Musée de Teheran, HJAS, XVI, 1953, էջ 1—107. V. Minorsky, A mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaikh Zahid, BSOAS, XVI, 1954, էջ 515—527. A. Mostaert, F. W. Cleaves, Trois documents mongols des Archives secrètes Vaticanes, HJAS, XV, 1952, էջ 419—506. E. Haenisch, Zuden Briefen der mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich, „Oriens“, II, 1949, էջ 216—235:

³² H. Busse, Նշված աշխատության գրականության ցանկը, էջ 221—228:

³³ Նույն տեղում, էջ 250—257:

³⁴ ՄՊՎ, Հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 1:

Թվում է, թե դիտական հրատարակության արժանացած իլիսանական հրովարտակի որևէ պարսկերեն բնագիր չէր կարող անտեսվել նման կարևոր ուսումնասիրության ժամանակ: Պարսկական դիպլոմատիկայի այնպիսի հիմնական և բնդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր են բննարկված Հ. Բուսսեի ինչպես այս, այնպես նաև 1961 թ. «Der Islam» հանդեսում լույս բնծալած իր մի այլ ուսումնասիրության մեջ³⁵, որոնց լուսարանմանը մեծ շափով կարող էին նպաստել իլիսանական շրջանի հրովարտակների ավյալները:

Հաշվի առնելով Հ. Բուսսեի աշխատությունների դիտական արժանիքները³⁶ և ի նկատի ունենալով նրա կողմից օգտագործված մասնագիտական հարուստ գրականությունը, պետք է եզրակացնել, որ առ այսօր արևելագիտությանը դեռևս հայտնի չէ իլիսանական շրջանից պահպանված պարսկերեն հրովարտակի որևէ վավերական բնագիր: Այս տեսակետից էլ ահա սույն հոդվածով հրատարակության հանձնվող իլիսանական երկու յառլիդները, որպես եզակի սկզբնաղբյուրներ բացառիկ նշանակություն ունեն և արժանի են հատակ ուշադրության:

* * *

1956 թ., երբ հրատարակության էինք պատրաստում «Հրովարտակների» Ա հատորը, Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում առկա և բնդհանրապես մինչ այժմ լույս տեսած պարսկերեն հրովարտակների մեջ, հնագույն բնագիրը, ինչպես սովից, Չհանշահի հիջր. 853 (1449) թ. հրովարտակն էր: Սակայն անցյալ տարի ՀՍՍՖ ԳԱ Գրական թանգարանի հետ կատարված որոշ զննանական նյութերի փոխանակման հետևանքով Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդը հարստացավ ևս 25 նոր վավերագրերով: Մեծ անակնկալ էր մեզ համար, երբ այդ վավերագրերի մեջ գտանք իլիսան Աբու-Սաիդի հիջր. 730 թ. դիկա՝ ադա 4-ի (1330 թ. օդ. 19) և պատկանելիությունն անհայտ 731 թ. սաֆար 15-ի (1330 թ. նոյ. 28) յառլիդների բնագրերը: Այս երկու նորահայտ վավերագրերի շնորհիվ, բնագրերով մեզ հասած պարսկերեն հրովարտակների ժամանակագրական սահմանը հեռանում է ևս 123 տարով, հասնելով մինչև XIV դարի 30-ական թվականները:

Յառլիդներից առաջինը, որ այժմ գրանցված է Մատենադարանի կաթողիկոսական զննանի 1դ թղթապանակում 1011 համարի տակ, գրված է 113×21 սմ. քիչ դեղնավուն թղթի վրա, բավական խունացած է, սակայն բնդամենը 16 տողից բաղկացած գրությունը, որ պահպանել է իր մուգ սև գույնը, անվնաս է և համարյա ամբողջապես ընթեռնելի: Երկրորդը սակայն, որը նույն թղթապանակի 1012 համարն է կրում, սկզբից թերի է: Վավերագրի պահպանված մասի մեծությունն է 100×16 սմ., գրությունը թղթի բայրայման հետևանքով բավական մաշված է և գունաթափված, ուստի մեծ դժվարությամբ միայն հնարավոր եղավ կարդալ և վերծանել բնագիրը: Երկու վավերագրերն էլ իրենց գրությունները և արտաքին հատկանիշներով բավական նման են XV դ. թուրքմենական հրովարտակներին, այն տարրերությամբ միայն, որ սրանք, բացի թաղա-

³⁵ Heribert Busse, Persische Diplomatie im Überblick Ergebnisse und Probleme, „Der Islam“, t. 37, Berlin, 1961.

³⁶ Հ. Բուսսեի Untersuchungen zum Islamischen Kanzlenwesen աշխատության մասին տես Վ. Մինորսկու գրախոսությունը BSOAS, XXIV/3, 1961, էջ 360—362:

վարի կնիքից, որն այստեղ ի տարբերություն թուրքմենական հրովարտականների գրված է ոչ թե վավերագրերի ներքևի ձախ, այլ աջ անկյունում, կնքված են նաև մոնղոլական շրջանին հատուկ քառակուսի «ալ-Քամզաներով» («կարմիր թամզա»):

Առաջին յառիդը ավելի լրիվ տեսք ունի և բովանդակում է այդ շրջանի դիպլոմատիկային բնորոշ տարրեր: Առաջին տողի վրա կարդում ենք *التحیه لله تعالی* («օրհնություն բարձրյալին աստծուն») խոսքերը, իսկ երկրորդում՝ *ابوسعید بهادر خان سوزومینز* («Աբու-Սաիդ քահազուր-խան, մեր խոսքը»), առանց Կարա-կոյունլու, Ադ-կոյունլու և Մեֆյան թագավորների անվանը նախորդող *ابو المظفر ابو الفتح* կամ *ابو النصر* («հաղթական») էպիտետի: Ուշագրավ է 3-րդ տողի թուրքան, որը կարող է հետագա վերծանման Այս հրովարտակի վրայի 3 ալթամզաները համեմատաբար ավելի փոքր են 8×8 սմ և ունեն միայն մոնղոլերեն մակագրություններ, մյուս հրովարտակի վրա՝ երկուսն են (հավանաբար 3-րդը եզել է բնագրի սկզբի մասում, որը չի պահպանվել), 10×10 սմ մեծությամբ, որոնց եզրային մասի մակագրությունը մոնղոլերեն է, իսկ կենտրոնում մակագրված է. *لا اله الا الله محمد رسول الله*: Չկա աստված բացի աստծուց, և Մուհամմադն է նրա մարգարեն. Աբուրաքր, Օմար, Օսման և Ալի): Թագավորական կնիքների մակագրությունը միայն մոնղոլերեն է, առաջինը թղթի քայքայման հետևանքով ամբողջապես վնասված է, իսկ երկրորդը շափազանց պարզ է և ընթեռնելի:

Եթե հիմք ընդունելու լինենք վավերագրի թվականի մեր վերծանությունը, այս վերջին հրովարտակը նույնպես հրատարակված է իլխան Աբու-Սաիդի կողմից, նախորդից միայն 3 ամիս հետո: Ցախթ, ինչպես ասվեց, չի պահպանվել բնագրի սկզբի մասը, որտեղ, ինչպես առաջին հրովարտակում, երկրորդ տողի վրա պետք է լինեին *ابوسعید بهادر خان سوزومینز* խոսքերը: Վավերագրի թվականի ներկա վերծանությունը [سبعمايه] (յոթ հարյուր երեսուն և մեկ) մեր կարծիքով ամենահավանականն է: Բանն այն է, որ բնագրի այս մասը խիստ վնասված է: Պարզ կարդացվում է *احدی* (մեկ), տասնավորը ցույց տվող բառը միայն կարելի է նմանեցնել *ثلثون*-ի (երեսուն), համարյա լրիվ քացակալում է հարյուրավորը ցույց տվող բառը, սակայն կասկած չի կարող, որ եզել է *سبعمايه* (յոթ հարյուր): Հրովարտակում կողմից հրատարակված լինելը, ինչպես նաև թվականի վերջնական ճշտումը, հնարավոր կլինի միայն մոնղոլագետների օգնությամբ, երբ կվերծանվի կնիքը, որն, ինչպես ասվեց, շափազանց պարզ է և ամբողջությամբ ընթեռնելի:

Գատելով Ռաշիդ-էդ-գինի սվյալներից, ի դեմս այս երկու հրովարտակների մենք գործ ունենք Ղազան-խանի օրոք կազմված յառիդների շարքում գրված երկու բնորոշ օրինակների հետ: «Ջամեհ'-ուլ-Քամարիխի» Գ հատորի Ղազան-խանին վերաբերող բաժնի 22-րդ գլխում, «Մարդկանց յառիդներ և փալիզաներ տալու գործում սահմանված կարգի մասին» վերնագրի տակ, կարդում ենք.

«...Եվ նմանապես երբ ամեն մի առանձին գործի վերաբերյալ սեպարություն են կազմում, բիթիկչիները շեն կարող դրանք ինչպես որ կա իրենց մտքում պահել, և ուրիշ անգամ կարող է խոսքի մեջ տարբերություն լինել և նույն հարցի վերաբերյալ գրված հրամանագրերի (հոքմեր) մեջ կարող են հակասություններ առաջանալ: Ուստի դրանից խուսափելու նպատակով, հրամա-

յեց որպեսզի հավանականորեն և ենթադրարար, բոլոր հնարավոր դեպքերի և մարդկանց խնդիրքների մասին արձանագրեն և գրանցից յուրաքանչյուրի համար ամենայն ուշադրութեամբ և բոլոր պարագաներն ու նրբութունները հաշվի առնելով մի սեազրութուն կազմեն: Երբ այդ բոլորը գրեցին... հրամայեց բոլոր սեազրութունները սրբազրելուց հետո ամբողջութեամբ արտագրել մի մատչանում, որն անվանեց «գործնական կանոն» («Կանոն-ալ-ումուր»), և ապա հրաման արձակեց, որ այնուհետև բոլոր հրամանագրերը այդ սեազրութուններից գրեն, առանց որևէ բան ավելացնելու կամ պակասեցնելու, և եթե խիստ հազվադեպ այնպիսի հարց պատահի, որ նախատեսված չլինի, այդպիսին սեազրեն և ներկայացնեն...»³⁷:

Երբ ուշադիր ընթերցում ենք այս երկու յաուլիդների բնագրերը, անհնարին է չզգալ, որ գրանք շարադրված են նախապես մշակված տրաֆարետով: Այսպես օրինակ, առաջին յաուլիդը իրենից ներկայացնում է մի այնպիսի գրութուն, որը կարող էր տրվել յուրաքանչյուր նման դեպքում, երբ վանքապատկան կամ մզկիթապատկան և կամ այլ կարգի սեփականութուն հանդիսացող հոգևոր, ապօրինի կերպով յուրացված են պետական կամ կրոնական բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից: Բնագրում ոչ մի մանրամասնութուն չկա. հարցը որոշակիանում է միայն, երբ ասվում է թե ով է դիմողը, ում դեմ և ինչ կապակցությամբ: Մնացած մասերը շափազանց սլարդ են, լակոնիկ և շարժուն: Եթե անձնանուններն ու տեղանունները փոխարինվեն այլ անուններով, այն նույնութեամբ կարելի է օգտագործել բոլոր նման դեպքերում: Կարելի է առանց վարանման ասել, որ խոսելով «բոլոր հնարավոր դեպքերի ու մարդկանց դանդառների» մասին Ղազան-խանը չէր կարող ի նկատի չունենալ այս կարգի վեճերն ու դանդառները, որոնք սովորական երևույթներ էին իլխանական, և ոչ միայն իլխանական, ափրապետության շրջանում:

Սովորարար հրովարտականքի սկզբի մասերում է գրված լինում նրա հրապարակման շարժառիթների մասին: Այդ նշանակում է, որ բնագրերի այդ մասերն են, որ ավելի ինքնատիպ կարող են լինել, վերջին մասերը մեծ մասամբ տրաֆարետային են: Այս տեսակետից էլ ահա ավելի բնորոշ է երկրորդ հրովարտակը, որ պահպանվել է գերազանցապես իր վերջին մասով: Եթե այնտեղից հանենք «Մզարթ» և «Շամչու» տեղանունները, այդ վավերագիրը ավելի շրջարևրական գրության տպավորութուն կթողնի, քան որևէ կոնկրետ հարցի կապակցությամբ հրապարակված հրովարտակի: Ղազան-խանյան տրաֆարետը կրկնակի ընդգծվածությամբ երևան է գալիս հատկապես վավերագրի վերջին՝ յաուլիդային մասում, որով ավարտվում է հրովարտակը: Այստեղ մենք գտնում ենք գիրկերնդխանն, տողընդմեջ դասավորությամբ գրված «հրամանագիր-յաուլիդների» (حکم بولیدغ) երկու ձև.

1. «Թող վարվեն ըստ իրենց ձևերում գտնվող հրամանագիր-յաուլիդների և մեծ դիվանի որոշման, և եթե որևէ վեճ լինի գիմեն մեծ դիվանին»:

2. «Թող վարվեն ըստ իրենց ձևերում գտնվող հրամանագիր-յաուլիդների, նրանից շեղվեն և նրան շեղարգանցեն: Թող այս կարգով ընթանան և վստահութուն տածեն»:

Հետագա շրջանի ոչ թուրքմենական և ոչ էլ սեֆյան հրովարտակներում

³⁷ Фазлуллах Рашид-ад-дин, Джами-ат-таварих, т. III, составитель пер. ед. текста А. А. Али-Заде, Баку, 1957, т. 52.

նման կրկնակի տրաֆարետով սրտահարված վերջավորություն մեզ չի հանգիստեցրել:

Ուշագրավ է նաև մի այլ երևույթ: Նկատելի է, որ բիբլիզիները կամ քյաթիրները հրովարտակը գրելիս, երբ հասել են «յաուլիզ» խոսքին, բնդհատել են տողը և հաջորդ տողի լուսանցքում գրելով «յաուլիզ», գրությունը շարունակել են նոր տողից (յու. 1, տող. 7, յու. 2, տող 6 և 7):

Հնարավոր չէ որևէ խոսք առել յաուլիզների դիվանական մատչաններում կատարված գրանցումների մասին: Երկու վավերագրերն էլ խիստ մաշվելուց և քայքայվելուց հետո միայն, ոչ շատ հեռու անցյալում փակցվել են ավելի սովոր թղթի վրա, այնպես որ պարզ չէ մեզ համար թե նրանց հակառակ էջերի վրա գրանցման մասին վկայող նշումներ կամ կնիքներ եղե՞լ են թե ոչ: Ուժեղ յուշախ ներքո վավերագրերը գննելիս այդպիսի նշումների հետքեր չեն երևում: Այս տեսակետից ուշագրության արժանի են երկու վավերագրերի 13-րդ տողից հետո նկատվող, առայժմ անվերծանելի, նշումները, որ հավանարար դիվանական գաֆթարներում կատարված գրանցման և կամ կարմիր թամգաներով կնքվելու մասին վկայող նշումներ պետք է լինեն:

Թուրքմենական հրովարտակների նման, իլխանական այս յաուլիզների համար ևս միանգամայն բնորոշ է, որ 1330 թ. օգ. 19 թվակիր յաուլիզը գրված է Հարավային Ադրբեջանի Ուջանի սրբուճի ամառանոցում, իսկ նոյեմբերի 28-ինը իլխանների Գաշտային Ղարաբաղի ձմեռային կայանում:

Իլխանական շրջանի գրասենյակային տերմինոլոգիայի տեսակետից ևս հրատարակվող յաուլիզները որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Այսպես, երկու վավերագրերում հանդիպում ենք հրովարտակների տարրեր անվանումների. «հրամանագիր» («հոքմ — حکم և հոգն. «ահրամ — احکام» ձևերով), «հրամանագիր յաուլիզներ» («ահրամ-ե յաուլիզ — احکام یرلیغ», «ալթամդա» («التمغا»), «Մեծ դիվանի հրամանագիր — ալթամդա» («հոքմ-ե ալ թամդա-յե Գիվան-ե բոզորդ — حکم التمغا دیوان بزرگ»), «բարաթ» (հոգն. «բարաթաթ — پروات» ձևով), ինչպես նաև պարզապես «գրություն» («մարթուր — مکتوب»): Անշուշտ այս անվանումները չեն կարող հրովարտակների տարրեր տեսակների անվանումներ համարվել: Հենց այս երկու վավերագրերի բովանդակությունից, շարադրման եղանակից և արտաքին նշաններից կարելի է եզրակացնել, որ այս կարգի հրովարտակները կարող էին և «հոքմ-ե յաուլիզ» և «հոքմ-ե ալթամդա» անվանվել, որովհետև նրանք ունեն յաուլիզային խիստ կարգադրություն պարունակող վերջավորություն և կնքված են կարմիր կամ «ալ» թամգաներով:

Վակֆային կարվածագրերի մասին օգտադրված է ոչ թե թուրքմենական և սեֆյան վավերագրերի համար խիստ բնորոշ «վակֆնամե — وقفنامه» կամ «վակֆնամչե — وقفنامهچه», այլ ավելի հին, արարական «վակֆիյյե — وقفیه» տերմինը:

Պետական-վարչական, գրասենյակային և հոգևորական բարձրաստիճան և կրասեր պաշտոնյաներից հիշատակված են «հաքիմ» (հոգն. «հուքրամ — حکام» ձևով), «նայիր» (հոգն. «նավվար — نواب» ձևով), «մուխասարիֆ» («متصرف»), «կազի» («ակզա-ուլ-կուզաթ — اقصی القضاة») «բիբիկ-չի» («بيتکچی»), «Մեծ մեկլանա» («մեկլանա-յե ա'ազամ — مولانا اعظم»), իսկ հայ հոգևորականների համար «մարհասա» («مرحسا») և «քիշիշ» («کشیش») տերմինները:

Ավելի սակավ են աշխարհագրական անունները: Եթե հաշվի շանենք հրովարտականների գրչության վաչրերի՝ Ուջանի և Գաշտաչին Ղարարապի հիշատակությունը վավերագրերի վերջում, ապա այստեղ գլխավոր վարչական կենտրոնը, որի հարիմներին, նայիրներին, մուսասառիֆներին ու բիթիկչիներին է ուղղված առաջին հրովարտակը, դա Նախիջևանն է, որի անմիջական ենթակայության տակ էր գտնվում Գարաշամրի շրջանը: Առաջին անգամն ենք հանդիպում «Շամրու» տեղանվանը (յուլ. 2), որը սարգ չէ արդյոք նույն «Շամր», «Գարաշամ» կամ «Գարալու Շամլըղ»³⁸ անվան այլ տարբերակն է թե բոլորովին սրիշ մի բնակավայր:

Տարօրինակ է նաև «ماکی» («Մարի») տեղանունը, որ հիշատակվում է որպես անանուն մեվլանա՝ մուսուլմանների կազմի (դատավորի) պաշտոնավայր: XIV և հետագա դարերի աղբյուրներում մեզ չի հանդիպել Գարաշամրի մոտ գտնվող այդպիսի մի բնակավայր: Հայտնի է միայն, որ աղբյուրեղանական արտասանությամբ այդպես է կոչվել և այժմ էլ այդպես է կոչվում Պատմական Հայաստանի Արտաղ գավառի Մակու բաղարը³⁹, որը սակայն XIV—XV դդ. պարսկական մատենագրության մեջ և հետագայում էլ գրվել է «ماکو» («Մարու») կամ ما کویه («Մարուվիլլե»): Այս պարագայում ամենահավանականը մնում է Մակու բաղարը, որը ավելի մոտ է Գարաշամրին: Հավանարար Գարաշամրի վանքը կալվածներ է ունեցել նաև հարևան Արտաղ գավառում, որոնք կարող էին գրգռել Մակվի մուսուլման հոգևոր ֆեոդալների ախորժակը: Ֆավոր, չնչված է վանքապատկան կալվածներից առաջինի անունը (յուլ. 1, տող 5), որը ամենայն հավանականությամբ դյուլի անուն պետք է եղած լինի: Պահպանվել է միայն «Ախտարլուր» կոչվող հանդի անունը, իսկ հանդի ո՛ր դյուլի սահմաններում գտնվելու մասին ոչ հրովարտակում և ոչ էլ այլ աղբյուրներում լրացուցիչ տեղեկություններ չկան:

Շամրի կամ Մաղարգա (Մղարթ) Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը Պատմական Հայաստանի խոշորագույն եկեղեցական հաստատություններից մեկն է եղել: Ըստ ավանդության այն հիմնադրված է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ամենավաղ ժամանակներում⁴⁰ և որպես այդպիսին մեծ ժողովրդականություն է վայելել, միաժամանակ հանդիսանալով հայ ֆեոդալական վերնախավի հոգատարության առարկա:

Թեև բաճասիրության կողմից հիմնավորապես հերքված է Բագրատունյաց Բաղավորական տան ներկայացուցիչների Նախավկայի վանքին նվիրած կալվածներին վերաբերող և վաղուց հետև գիտական շրջանառության մեջ գտնվող փաստաթղթերի վավերականությունը⁴¹, սակայն, միայն այն փաստը, որ բացի էջմիածնից, Հայաստանի և ոչ մի վանքի վերաբերյալ աճյառն շատ Բաղավորական հրովարտակներ և հաստատուն ու հավաստի կալվածագրեր և այլ վավերագրեր չեն պահպանվել, որքան Նախավկայի վանքի, ինքնին խորհել է տալիս, որ միշտ էլ առավել մեծ են եղել այդ վանքի ազդեցությունն ու նյութա-

³⁸ Տե՛ս ՄՊՎ, Հրովարտակներ, պրահ Ա, վաղ. 5 և 16:

³⁹ Հմմտ. «Քարու» աղբյ. «Քարի»:

⁴⁰ Հ. Ո ս կ յ ա ն, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Վիեննա, 1942, էջ 533:

⁴¹ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Միտական, Վեներա, 1893, էջ 516, հմմտ. Հ. Ո ս կ յ ա ն, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Վիեննա, 1942, էջ 569, 577:

կան հնարավորությունները և անհամեմատ ավելի մեծ՝ նրա վայելած արտոնությունները:

Մի կողմ թողնելով Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում և այլուր գտնվող հարյուրավոր հայերեն վավերագրերը (կոնդակներ, կալվածագրեր, համախոսական գրություններ և այլն), որոնց մի փոքր մասը 1941 թ. լույս է բնծայել Հար. Արրահամյանը⁴², ավելորդ շենք համարում մի քանի խոսք ասել Մատենադարանի արարատառ վավերագրերի ֆոնդում պահվող շուրջ 70 պարսկերեն փաստաթղթերի մասին: Սրանցից 30-ը շարքաթական-նոտարական արձանագրություններ, կալվածագրեր, համախոսականներ և այլ կարգի անասական նշանակություն ունեցող վավերագրեր են, իսկ 40-ը թագավորական հրովարտակներ և տեղական բեղլարբեգների, խանների և թագածառանգների կողմից տրված հրամանագրեր:

Ստորև առաջիկ ենք հրովարտակների և հրամանագրերի ժամանակագրական ցանկը, նշելով միայն շնորհողի անունը, հրատարակման թվականը և Կաթողիկոսական դիվանի համապատասխան թղթապանակն ու վավերագրի համարը:

1. Արու-Սաիդ իլխան	1330 թ.	1դ—1011
2. » » »	1330 թ.	»—1012
3. Ուզուն-Հասան Աղ-կոչունլու	1475 թ.	1ա—3
4. Շահ Արբաս I. Սեֆևի	1604 թ.	»—32
5. Շահ Սաֆի »	1631 թ.	»—59
7. Շահ Սուլեյման Սեֆևի	1668 թ.	»—103
8. » » »	1668 թ.	»—139ա
7. Շահ Սուլեյման Սեֆևի	1668 թ.	»—108
9. » » »	1669 թ.	»—139բ
10. Շահ-Սուլթան Հուսեյն Սեֆևի	1696 թ.	»—200
11. » » » »	1700 թ.	»—53
12. » » » »	1711 թ.	»—234
13. Շահ Արբաս III (կեղծի՞ք) (1731—1736 թթ.)		»—210
14. Արբաս-Միրզա Ղաջար (գ.սխարբա)	1822 թ.	1ե—782
15. » » » »	1824 թ.	»—712
16. » » » »	1825 թ.	»—713
17. » » » »	1827 թ.	»—751
18. » » » »	1829 թ.	»—678
19. » » » » (փորագրված է վանքի դռան ճակատին)	1831 թ.	1դ—1007
20. Բահրամ-Միրզա Ղաջար (որդի Արբաս Միրզայի)	1826 թ.	1ե—753
21. » » » » »	1827 թ.	»—750
22. » » » » »	1829 թ.	»—754
23. Ջահանգիր Միրզա	1831 թ.	»—776
24. » » » » »	1832 թ.	»—775

⁴² Կալվածագրեր և անտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ 1, կազմեց Հար. Արրահամյան, Երևան, 1941, վավ. 1—4, 16—22, 24—28, 31, 33, 36, 39, 48—49, 53, 55—56, 86—88, 92—95, 98—101, 114, 116—118, 120, 126, 129:

25.	Մուհամմադ-Ռահիմ-Միրզա	»	1839 թ.	»—783
26.	»	»	1847 թ.	»—794բ
27.	»	»	1856 թ.	»—800
28.	»	»	1860 թ.	4—86
29.	Նասրուլլա-Միրզա	»	1863 թ.	1հ—88
30.	»	»	1863 թ.	»—809
31.	Ամիր-Նիզամ	»	1840 թ.	»—785
32.	»	»	1841 թ.	»—786
33.	Շուջա-ուդ-Գուլլե	»	1869 թ.	»—814ա
34.	»	»	1869 թ.	»—814բ
35.	»	»	1869 թ.	4—87
36.	Մուհամմադ-Հասան խան	»	1828 թ.	1հ—782
37.	Իզդ-էզ-զին խան	»	1836 թ.	»—779
38.	Հասան խան	»	1838 թ.	»—781
39.	Մուհամմադ-Քահեր խան	»	1847 թ.	»—794ա
40.	Անանուն (կնիքի վրա «Քանի Մուհամմադ») անթվական	»	»	»—797

Բացի սկզբի իլիսանական երկու հրովարտակներից, որոնց պարսկերենը նազրերը, հայերենը թարգմանությունն ու լուսանկարները հրատարակվում են հոգվածիս վերջում, երրորդ՝ Ուլուն-Հասանի հրովարտակը լույս է տեսել մեր կազմած «Հրովարտակների» Ա. պրակում⁴³։ Իսկ 4-րդ և 5-րդ՝ Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի և Շահ Սաֆիի հրովարտակները նույն մատենաշարի Բ. պրակում⁴⁴։ Մյուս, ինչպես հրովարտակները, այնպես նաև կալվածագրերն ու այլ գիվանական նյութերը դեռևս մասնագիտական ուսումնասիրության շին ենթարկված և չեն հրատարակված։

Վերը թվարկված հրովարտակների բնագրից ժամանակաշրջանը բաժանված է 1330—1869 թթ.։ Այսինքն շուրջ հինգ և կես դար։ Կան բավական խոշոր բնոմիջոցներ։ Ավելի զգալի է հեռ-իլիսանական և հատկապես վաղ-թուրքմենական հրովարտակների պահպար։ Համարյա ոչ մի հրովարտակ չի պահպանվել նազիրյան և նրան հաջորդած կիսանկախ խանությունների ժամանակաշրջանից։ Մինչդեռ շափաղանց հարուստ և բաղմարովանդակ են դաշարյան շրջանի հրովարտակները։ Դրանք բնորոշ են հատկապես Նախավկաչի վանքի և Ենդհանրապես հայոց եկեղեցու ու հայ համայնքի նկատմամբ իրանական կառավարող շրջանների կողմից դրսևորվող հոգատարության և սիրաշահման շեշտված քաղաքականության բացահայտման տեսակետից։ Մի քաղաքականություն, որ XIX դարի առաջին տասնամյակներում որդեգրել էին Իրանի քաղաքագետները, հատկապես Թաղաթառանդ և փոխարքա Աբբաս-Միրզան, նախատակ ունենալով քայքայել և դիմադրել հայերի մեջ շուրջ 200 տարվա անցյալ ունեցող և XIX դարի սկզբներին ավելի քան ամբապնդված ու սրտալի հակաիրանական վտանգավոր կերպարանք ստացած ուսական կողմնորոշումը։

Հասկանալի է, իհարկե, որ հրովարտակների մեծ մասի հիմնական բովանդակությունը վերաբերում է վանքին տրվող անտեսական առանձնաշնորհումնե-

⁴³ ՄՊՎ, Հրովարտակներ, պրակ Ա, լավ. 5։

⁴⁴ նույն տեղում, պրակ Բ, լավ. 2, 20։

րին: Կան նաև վանահայրերի նշանակման և հայ համայնքի նկատմամբ նրանց իրավունքների հաստատման մասին հրապարակված հրովարտականք: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ նախավկայի վանքի կալվածատիրական անասության և վաչելած հարկային իմունիտետի ուսումնասիրության համար, առավել կարևոր նշանակություն ունեն վերոհիշյալ 30-ի շափ պարտկերեն և անհամեմատ ավելի մեծ թիվ կազմող հայերեն կալվածագրերը, որոնք մեծ շափով լրացնում են հրովարտականքի ավյալները և լցնում վերը մատնանշված ժամանակագրական բացը:

Առանձին ուշադրության արժանի են վանքի հոգևոր վիճակի մեջ մրտնոդ Բաշ-Քյանդ, Օրթա-Քյանդ և Դիր-Քյանդ գյուղերի ազատ համայնքների կողմից կալվածատեր-ֆեոդալների և պետական պաշտոնյաների ոտնձգությունների դեմ մղված երկարատև պայքարի մասին վկայող վավերագրերը, որոնք XVI—XVIII դդ. ֆեոդալական խոշոր հողատիրության համատարած տիրապետության դեմ խիստ փոքրաթիվ համայնքային հողատիրության ցույց տված համառ դիմադրության ուսումնասիրման համար կարևոր նշանակություն ունեցող եզակի սկզբնաղբյուրներ են⁴⁵:

Ներկա հոգվածի սահմաններում դժվար է հանդամանորեն քննության առնել և նշել հրատարակվող յառչիզների աղբյուրագիտական արժեքը, հատկապես նախավկայի վանքի վակֆային կալվածատիրության և մանավանդ օտար տիրակալների կողմից նրան շնորհված մուսաֆության պատմության տեսակետից: Նույնիսկ հարեանցի ծանոթությունը թվարկված հրովարտականքի և հատկապես նշված կալվածագրերի բովանդակության հետ, իրավունք է տալիս սփնդելու, որ իրոք այդ վանքի կալվածատիրական կարողությունների և վանական անասության պատմությունը սկսում է շատ վաղ ժամանակներից: Գոյություն ունեցող արխիվային և մատենագրական հսկայական փաստական նյութի ժամանակագրական ուսումնասիրությունը նախադրություն է տալիս յուսարանելու այդ անասության պատմության շատ հարցեր, որոնք սկիզբ են ածնում հայ պետականության առկայության ժամանակներից, շարունակվում են ամբողջ օտար տիրապետության շրջանում և հասնում մինչև XIX դարի վերջերը:

Նախավկայի վանքի պատմության վերջին ուսումնասիրողներից է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ դոկտոր Հ. Ոսկյանը, որը հենվելով միայն հայկական աղբյուրների վրա, աշխատել է ի մի բերել նախորդ ուսումնասիրողների (Շահխաթունյանց, Ամրատյան, Փափազյան, Բասմաջյան, Ալիշան և այլն) բոլոր ավյալները և շարադրել վանքի համառոտ պատմությունը⁴⁶: Նա փորձել է նաև տալ վանքի առաջնորդների հաջորդական ցանկը, որն ինչպես պետք էր սպասել, համապատասխան ավյալների բացակայության պատճառով, բավական թերի է⁴⁷: Իր նախորդների նման Հ. Ոսկյանը նույնպես հնազույն տեղեկությունները քաղում է X դարին վերադրվող Աշոտ թագավորի, Հռիփսիմե արքայազուսեր և Խաչիկ կաթողիկոսի նվիրագրերից և կոնդա-

45 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 8, թղթ. 1բ, վավ. 103, 130, 139, թղթ. 1գ, վավ. 271, 274, 279, 312:

46 Հ. Ոսկյան, Վասպուրական—Վանի վանքերը, Թ ժառ, Վիեննա, 1942, էջ 527—570: Նույն գրքի 573—672 էջերում արված են Մաղարգա վանքին վերաբերող 27 կոնդակների նկարագրություններ և բնագրեր:

47 Նույն տեղում, էջ 533—565:

կից⁴⁸: Իրավացի է նա, երբ ընդունելով հանդերձ Ալիշանի և Բասմաջյանի առարկութիւնները այդ աղբյուրների անվավերականութեան մասին, նշում է, որ դրանք «ունին պատմական որոշ հիմքեր և անոնց վրա են բարձրացած»⁴⁹:

Հրատարակվող յաւիղները գալիս են ապացուցելու, որ Նախավկայի վանքը ամբողջ մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում և ավելի առաջ վակֆային և մուաֆութեան լալն իրավունքներ է վաւելել: Իլիսան Աբու-Սաիդի հրովարտակի «Հին փաստաթղթերի բովանդակութեան համաձայն» (بموجب مضامين بروايات قديمه) խոսքերը հիմք են սալիս խոսելու ավելի վաղ ժամանակների մասին և առաջ քաշելու այն տեսակետը, որ այդ արտոնութիւնները հաստատված և փաստադրված են եղել նաև մոնղոլներին նախորդող էլակուլյան աթաբեկների ու Սելջուկյան սուլթանների օրոք, հպվելով արդեն վերոհիշյալ անվավեր փաստաթղթերում հետին թվով արձանագրված նվիրատվութիւնների ժամանակաշրջանին:

Աբու-Սաիդին դիմող և նրանից հրովարտակ ստացող կրօնավորը եղել է Տեր Վարդան անունով մեկը (محرر اسما وارتان), որը պետք է վանքի առաջնորդը եղած լինի: Ոսկյանի մտա XIV դ. սկզբին (1332 թ.) վանքի առաջնորդ է հիշված ոմն տեր Սարգիս⁵⁰, որը ամենայն հավանականությամբ նոր է ստանձնած եղել վանքի առաջնորդութիւնը, անմիջապես հաջորդելով յաւիղ ստացող տեր Վարդանին:

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ պարսկերեն հրովարտակների ավյալները ավելի պաշտօնական և հավաստի բնույթ ունեն և կարևոր են վանքերի վանահայրերի ու առաջնորդների հաջորդականութիւնը ճշտելու համար: Նրանք կարող են օգնել յրացնելու ձեռագրաց հիշատակարաններում ժամանակագրական շատ մեծ ընդմիջումներով պահպանված տեղեկութիւնները: Այսպես, Հ. Ոսկյանի դրբում շկա նաև 1475 թ. Աղ-կոչունլու Ուզուն-Հասանից մուաֆութեան հրովարտակ ստացող տեր Վարդանի անունը⁵¹: Նույնը կարելի է ասել նաև Շահ Աբրահ 1-ի 1604 թ. հրովարտակում հիշված տեր Սարգսի և Անանիա վարդապետի մասին, որոնք այդ թվականին շտապել էին ներկայանալ Երևանի պաշարման գործողութիւնները անձամբ զլխավորող շահին և ցույց տալով ժամանակին նրա հոր՝ Սուլթան-Մուհամմադ Խուզարանդի կողմից տրված հրովարտակը, ձեռք բերել վանքի և վանականների մուաֆութիւնը հաստատող նոր հրովարտակ⁵²: Կարելի է շկասկածել, որ ցարդ անհայտ ուրիշ շատ գործիչների անուններ կարող են երևան գալ վերը թվարկված պարսկերեն հրովարտակների և տնտեսական նշանակութիւն ունեցող այլ վավերագրերի ավելի հանդամանալից ուսումնասիրութեան շնորհիվ:

Հողվածիս սկզբում մենք առիթ ունեցանք համառոտակի ծանոթանալով վերջին 20 տարիների ընթացքում կատարված պարսկերեն հրովարտակների գիտական հրատարակութիւնների հետ: Ինչպես տեսնում ենք, գնալով ավելի

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 531, 567—569 և 576—583. հմմտ. Հ ա բ. Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն, Կալվածագրեր, Երևան, 1941, վավ. 1, 2, 3, տես նաև «Կուսնի հայոց աշխարհի», 1861 թ., N 7, էջ 636—638:

⁴⁹ Հ. Ո ս կ յ ա ն, նշված աշխատութիւնը, էջ 569:

⁵⁰ Հ. Ո ս կ յ ա ն, նշված աշխատութիւնը, էջ 539:

⁵¹ Մ Պ Վ, Հրովարտակներ, պրակ Ա, վավ. 5:

⁵² Նույն տեղում, պրակ Բ, վավ. 2, ծանոթ. 2:

մեծանում է հետաքրքրությունը հատկապես ավելի վաղ շրջանի վավերագրերի նկատմամբ և ամեն անգամ, որպես նոր անակնկալ երևան են հանվում, ինչպես իրանական դիվանագրության համար ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող, այնպես նաև Հայաստանում օտար տիրապետության պատմության ու հայ եկեղեցական հաստատությունների իրավա-բաղաբական ու տնտեսական վիճակի ուսումնասիրման համար նոր և կարևոր սկզբնաղբյուրներ հանդիսացող վավերագրեր:

Ամեն մի նոր հրատարակություն մեզ մոտ կամ արտասահմանյան երկրներում, մի ավելորդ անգամ գալիս է հաստատելու, որ դեռևս շատ մեծ թվով վավերագրեր անձանթ են գիտական շրջանակներին և որ բացի հրատարակված կամ առանձին ուսումնասիրությունների շնորհիվ մեզ հայտնի ժողովածուներից, ինչպես տարբեր արխիվների անմշակ ֆոնդերում, այնպես նաև առանձին անհատների մոտ, դեռ կան շատ վավերագրեր, որոնց հետագահայտնաբերումն ու հրատարակությունը նոր աշխարհներ կարող է բանալ պատմագրությանը օժանդակող այս կարևոր բնագավառի ուսումնասիրությանը գրադվող մասնագետների առաջ:

Վերջին 8 տարիների ընթացքում «Հրովարտակների» Ա և Բ պրակների լույս տեսնելուց հետո երկու անգամ մեզ վիճակվել է վավերագրերի նոր հայտնաբերման ուրախ անակնկալը գիմավորել որոշ ավստոսանքով, երբ պարզվել է, որ դրանց մեջ կան այնպիսի վավերագրեր, որոնք ժամանակագրական առումով կարող էին ընդգրկվել արդեն լույս տեսած պրակներում: «Հրովարտակների» Բ պրակի առաջարկում խոսելով այդպիսի մի ժողովածուի անակնկալ ձևով բերման մասին, նշել էի՝ որ այդ կարգի հրովարտակները մտադիր են լույս բնծայել XVII դարի երկրորդ կեսի վավերագրերն ընդգրկող պրակի վերջում, որպես հավելված⁵³: Բայց ահա շանցած հազիվ 2 տարի «Կաթողիկոսական դիվան» մուսթ գործեցին ևս 25 պարակերեն նոր վավերագրեր, այդ թվում իլխանական այս երկու յառլիղները, որոնց նույնպես կարելի էր միացնել նախորդ վավերագրերին և հրատարակել նախատեսված հավելվածային բաժնում:

Հաշվի առնելով սակայն, խնդրս առարկա երկու յառլիղների հնագրադիտական և աղբյուրագիտական որոշակի արժեքը և պարսկական դիվանագրության ուսումնասիրման համար նրանց բացառիկ կարևոր նշանակությունը, ինչպես նաև ի նկատի ունենալով, որ ներկայումս գրադված լինելով «Կառվածագրերի» (XIV—XVI դդ.) Ա պրակի հրատարակության պատրաստման գործով, երկար ժամանակ շախտի կարողանանք ձեռնարկել «Հրովարտակների» հաջորդ պրակների խմբագրման աշխատանքներին, նպատակահարմար դրանք «Բանբերի» ներկա համարում հրատարակել դրանք և այդպիսով նորահայտ յառլիղների բնագրերը օր առաջ գիտական շրջանառության մեջ մտցնելով՝ մատչելի դարձնել արևելագիտական ավելի լայն շրջանակների:

⁵³ ՄՊՎ, Հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 76:

Յ Ա Ռ Լ Ի Ղ 1

Օրհնութիւնն բարձրյալն ասածոմն.

Աբու-Սաիդ Բահադուր-խան, մեր խոսքը:

Նախշեանի (Տարիմները, նայիրները), մութասառիֆներն ու բիթիկչիները թող իմացած լինեն, որ համաձայն Վարդան կրօնավորի ներկայացմանը, ... բաժինը և Ախտարչուրի ազարակը (մազրա՛ւ) ըստ վակֆային փաստաթղթերի, հրամանագիր-յառիդների ու ալթամդայի Մզարթի եկեղեցու վակֆերն են և հին ժամանակներից ի վեր մինչև այժմ պատկանում են նրան:

Այժմ մեծ մեծյանա և ամենաարդարադատ կազի, Մակվի մուսուլմանների առաջնորդը, — թող հարատևի նրա մեծութիւնը, — ապօրինի և անհարկի... տիրում է այս վակֆին: Եթե այդպես է՝ ապօրինի է:

Դրա համար էլ սույն գրութիւնը գրի առնվեց, որպեսզի այսուհետև հակառակ վակֆային փաստաթղթի և հրամանագրի հիշյալ մեծյանան եկեղեցու վակֆում չմիջամտի, և եթե նշված կարգով մինչ այժմ վակֆ է եղել, հին փաստաթղթերի (բարաթներ) բովանդակութեան համաձայն, թողնի Վարդան կրօնավորի տնօրինութեան տակ, որպեսզի վերջինս վարվի համաձայն վակֆանոգի [սահմանած] պայմանների և ըստ Մեծ դիվանի կրկին անգամ հրապարակված ալթամդա-հրամանագրի: Նրանից շեղվի և նրան չզերազանցի:

Թող այս կարգով ընթանան և վստահութիւն տածեն:

[Գրվեց] 730 թ. զիկա՛դա ամսի 4-ին (1330 թ. օդ. 15), Ուշանում:

Կ Ե ի Բ

Թող տերը կնքի բարեհաջող:

Յ Ա Ռ Լ Ի Ղ 2

... Վակֆային է, բնութիւնն և սահմանութիւնն չանեն, նրանց տներն ու այգիները չավերեն: Այն հոգևորականները, որոնք Մզարթի վանքում են նրստում, իրենց ձեռքում գտնվող հրամանագրերի պատճառով, Շամլուի և նրան մերձակա ու սահմանակից կամ այլ գյուղերի համայնքներին, որոնք այս վայրերում կան, իրենց հովանավորութեան տակ չվերցնեն և չմիջամտեն իրենց շտապանոգ մուլքերի (գործերում):

Դրա համար էլ սույն գրութիւնը գրի առնվեց, որ եթե այսպես է՝

I Վարվեն ըստ իրենց ձեռքում գտնվող հրամանագիր-յառիդի և Մեծ դիվանի որոշման, և եթե որեէ վեճ լինի դիմեն Մեծ դիվանին:

II Վարվեն ըստ իրենց ձեռքում գտնվող հրամանագիր-յառիդի, նրանից շեղվեն և նրան չզերազանցեն: Թող այս կարգով ընթանան և վստահութիւն տածեն:

[Գրվեց] 731 թվականի սաֆարի 15-ին (՛) (1330 թ. նոյ. 28), Առանի Ղարարադում:

Կ Ե ի Բ

Թող տերը կնքի բարեհաջող:

پر لیغ — ۱

- 1 التحبة لله تعالى
- 2 ابو سعيد بهادر خان سو [زو] مینر
- 3 . . . . .
- 4 [حکام و نو] اب و متصرفان و بتیکچیان نخچوان
- 5 بدانند کی مر حاسا و ارتان نمود کی حصه...
- 6 و مزرعه اختابلور بموجب وقفیه و احکام
- 7 [پر] لیغ و التمغا و قف کلیساء مغارت است کی از قدیم العید تا غایت
- 8 بدو تعلق دارد درین وقت مولانا اعظم افضی القضاة عمار المسلمون ما کی دام معظمها
- 9 پیراه و نا واجب درین وقف تصرف... [دا] رند اگر برین بموجب است پیراه باشد بدان سبب
- 10 این مکتوب در قلم آمد تا من بعد خلاف و قفیه و احکام مولانا مذکور در وقف
- 11 کلیسا مدخل نسازد و اگر برین بموجب تا غایت وقف بوده باشد بموجب مضامین بروات قدیم
- 12 در تصرف مر حاسا ورتان بگذارند تا بموجب شرط و اقف و احکام و حکم التمغا دیوان
- 13 بزرك که بتجدید صدور یافته بتقدیم رسانند و ازان عدول نجویند و تجاوز نمایند
- 14 . . . . .
- 15 برین جمله روند و اعتماد نمایند فی الرابع من ذی قعدة ثلاثین و سبعمایه
- 16 باو جان
- 17 رب اختم با [الخیر]

1

2

3

4

5

6

7

8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17

هو ما كان في عهد الخليفة العباسي

1

في عهد الخليفة العباسي

2

هو ما كان في عهد الخليفة العباسي

3

هو ما كان في عهد الخليفة العباسي

4

5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17

Իրլից — Բ

- 1 وقفی است زور و زیادتى نكند و خانها و باغات ایشانرا خراب نكند
- 2 جماعت كشیشان كه در دیر مغارت می نشینند بعلىت احكامى كه در دست دارند
- 3 در دیپها شملو و امیزه بران و سرحد او و دیگر جماعت
- 4 كه درین مواضع قلانسكش بوده بحمايت ننگبرند و بر املا كى كى بدیشان
- 5 تعلق نداشته مدخل نسازند بدان سبب این مكثوب در قلم آمد تا اگر برین موجب باشد
- 6 چنانكه حكم
- 8 یرلیغ در دست دارد و دیوان بزرك
- 9 مقرر گردد انبده بتقدیم رسانند
- 11 و اگر نزاعی باشد مرجوع با دیوان بزرك
- 12 دانند
- 7 چنانكه حكم
- 10 یرلیغ نافذ شده در دست دارند بتقدیم رسانند از ان [عدول نجویند]
- 13 و تجاوز نكند برین جمله روند و اعتماد نمایند فی
- 14 . . . . .
- 15 الخامس عشر من صفر لسنه احدى و ثلثون و [سبعمائه]
- 16 بقرا باغ اران
- 17 — مهر — رب ا ختم بالخیر

А. Д. ПАПАЗЯН

ДВА НОВООТКРЫТЫХ ИЛЬХАНСКИХ ЯРЛЫКА

(Резюме)

В 1961 году, вместе с другими архивными материалами, из Литературного музея АН АрмССР в Гос. Матенадаран поступили два старинных ильханских ярлыка—один из которых датирован 4 зикаада 730 г. хиджры (19 августа 1330 г.), а другой—15 сафара 731 г. (?) (28 ноября 1330 г.). В Матенадаране эти документы хранятся в фонде католикосов под №№ 1011 и 1012, в деле 1з.

Первый ярлык, текст которого дошел до нас полностью, принадлежит ильхану Абу-Саиду (1316—1335 гг.), а текст второго ярлыка утрачен в начальной части, вследствие чего имя издавшего его ильхана не сохранилось. Предложенная автором расшифровка даты дает некоторые основания полагать, что и второй ярлык должен принадлежать Абу-Саиду. Однако из-за дефектности и изношенности этой части текста вопрос даты и принадлежности данного ярлыка еще нуждается в дальнейшем уточнении, что станет возможным лишь после расшифровки монгольской надписи на печати ярлыка.

Оба ярлыка даны монастырю Мхарт или Степаноса Первомученика в Дарашамбе в подтверждение его муафства и вакуфно-землевладельческих прав.

Благодаря этим вновь найденным ярлыкам хронологическая граница дошедших до нас подлинников персидских указов отодвигается назад еще на 123 года и доходит до 30-х годов XIV века. (До сих пор известным в востоковедении древнейшим персидским указом считался хранящийся в Гос. Матенадаране указ султана Джаханшаха Кара-Коюнлу 1449 года). Оба ярлыка помогают уяснению некоторых общих вопросов персидской дипломатики и, в особенности, делопроизводства ильханского периода. Особый интерес представляет концовка второго документа с его двумя различными трафаретными формулами.

Публикуемые ярлыки, как новые первоисточники, имеют важное значение вообще для изучения муафских прав армянской церкви и особенно для истории известного Мхартекого монастыря, основанного еще в пору распространения христианства в Армении.

H. D. PAPAZIAN

DEUX NOUVEAUX IARLYKS D'ILKHANS

Les pièces d'archives que le Musée de Littérature de l'Académie des Sciences d'Arménie confia au Maténadaran en 1961, comprenaient deux iarlyks d'ilkhans: le premier daté du 4 zikaadé 730 de l'Hégire (19 août 1330); le second, du 15 safar 731 (?) (28 novembre 1330) qui

sont actuellement inscrits au Maténadaran, dans le fonds des catholicos, sous les n°s 1011 et 1012 du dossier Iz.

Le premier iarlyk, entièrement préservé, est de l'ilkhan Abou-Saïd (1316—1335). Quant au second, la partie supérieure manquant, il est difficile de se prononcer sur le nom de l'ilkhan qui l'a émis. La date avancée par l'auteur laisse supposer que le second iarlyk est également d'Abou-Saïd. Cette question, comme celle de la date exacte du second iarlyk, ne pourra cependant être résolue, en raison des déféctuosités et de l'usure du texte, que si l'on déchiffre l'inscription mongole dont le sceau du iarlyk est chargé.

Ces deux iarlyks avaient été remis au monastère de Mkhart (ou de Stéphane le Martyr) à Darachamb, en confirmation de l'immunité (muafi) acquise et de la jouissance des biens vakoufs.

La présence de ces iarlyks nous fait reporter la limite chronologique des décrets persans originaux aux années 30 du XIVe siècle en lui imposant un nouveau recul de 123 années. (Jusqu'à présent, le décret persan le plus ancien semblait être celui du sultan Djahanchah Qara Qoyunlu datant de 1449, conservé au Maténadaran). Ces nouveaux iarlyks apportent quelque lumière sur certains points de la diplomatie et principalement des pratiques de chancellerie persanes de la période ilkhanienne. On remarque à la fin du second document deux différentes formules consacrées qui présentent un intérêt particulier.

Ces documents publiés sont une nouvelle source pour l'étude des droits „muafi“ dont jouissait l'Église arménienné et pour l'histoire du célèbre monastère de Mkhart, fondé dès l'apparition du christianisme en Arménie.

